

Z warsztatów badawczych i doświadczeń klinicznych

BADANIA EPIDEMIOLOGICZNE A KIERUNKI ROZWOJU LOKALNEJ STRATEGII PROFILAKTYKI UŻYWANIA SUBSTANCJI PSYCHOAKTYWNYCH. BADANIA IŁAWSKIE

Krzysztof Bobrowski

Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”
Zakład Promocji Zdrowia Psychicznego
Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

EPIDEMIOLOGICAL STUDIES AND DIRECTIONS OF THE LOCAL DRUG PREVENTION STRATEGIES DEVELOPMENT. „THE IŁAWA STUDY”

ABSTRACT – The main aim of the study was to collect data that could serve as guidelines to local preventive activities. Prevalence of psychoactive substances use among adolescents was assessed and some risk factors related to substance use were analyzed. An anonymous group survey was carried out in Iława in December 2001. Participants in the study were high school students (first and third graders) as well as students of other types of secondary school (second graders). The total of 1843 students (i.e. 84% of the student population and 96% of grades) was included in the sample. Epidemiological data concerning the group of 15-year-olds were compared for selected indices with those obtained in the all-Polish ESPAD study of 1999 and with results of the so-called „Mokotów study” completed in the year 2000. Frequent alcohol drinking was less prevalent in Iława adolescents than that among average Polish 15-year-olds. However, the Iława sample, as compared to data reported in other studies, manifested a detrimental alcohol drinking style, namely – almost a half of those who had been drinking alcohol in the past month got drunk.

Moreover, the following factors turned out to be related to psychoactive substance use: addictive cigarette smoking by the parents, attending parties with peers who drink alcohol or use drugs, and finally, using another type of psychoactive substance besides the one studied. Parental alcohol drinking was associated with frequent alcohol drinking and getting drunk by the children. Children from broken homes or blended families tended to smoke cigarettes and use psychoactive substances more often than did their peers.

A number of conclusions drawn from both the obtained epidemiological data and findings concerning risk factors seem to be useful to guide and develop preventive activities in the local community.

Key words: adolescents, alcohol and drug use, prevalence, risk factors.

WSTĘP

Badania społeczne mogą stanowić istotne źródło informacji dla planowania i rozwijania lokalnych strategii profilaktycznych: zapobiegania problemom związanym z pićm alkoholu lub dotyczących używania innych substancji psychoaktywnych. Przykład szerokiej, wielokierunkowej diagnozy sytuacji lokalnej możemy znaleźć w opisie badań towarzyszących realizacji Programu Zapobiegania Narkomanii „Odłot” (2, 3). Badania te obejmowały analizę dostępnych, istniejących danych na temat problemów społecznych, a w tym problemów związanych z używaniem substancji psychoaktywnych, badania ankietowe w całej lokalnej populacji, badania ankietowe w szkołach, badanie instytucji oraz jakościowe badania wśród osób uzależnionych. Jak piszą autorzy, dzięki temu możliwa była diagnoza problemów związanych z używaniem różnych substancji psychoaktywnych – w szerszym kontekście innych problemów, a także poznanie różnego typu zasobów: ludzkich, instytucjonalnych i materialnych, występujących w społeczności lokalnej i możliwych do wykorzystania w programie.

Tak szeroka diagnoza sytuacji lokalnej nie zawsze jest możliwa choćby ze względu na koszty badań. Z tego właśnie powodu opisywane w tej pracy badania iławskie były skoncentrowane, podobnie jak wiele innych lokalnych badań, na diagnozie rozpowszechnienia używania różnych substancji psychoaktywnych wśród młodzieży szkolnej.

Planując badania w Iławie wraz z Pełnomocnikiem Burmistrza ds. Rodziny, Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Uzależnień chcieliśmy, aby ich wyniki miały dużą wartość praktyczną i aby pomagały wyznaczać priorytety lokalnych działań profilaktycznych. W związku z tym przyjęto następujące założenia dotyczące konstrukcji i organizacji badań:

1. Badania powinny dostarczać informacji nie tylko o aktualnym stanie sytuacji epidemiologicznej, ale także o tendencjach w jej rozwoju. Będą więc w przyszłości powtarzane co dwa lata w tej samej grupie wiekowej młodzieży. Możliwe będzie wtedy lepsze dostosowanie strategii działań profilaktycznych do zmian w sytuacji epidemiologicznej.

2. Ocena aktualnej sytuacji epidemiologicznej będzie pełniejsza, dzięki odniesieniu wyników lokalnych badań iławskich do wyników innych badań, szczególnie badań ogólnopolskich. W związku z tym w planowanych badaniach należy stosować takie pytania ankietowe i wskaźniki, które umożliwią tego typu porównania. Podobny powinien być także wiek badanej młodzieży, a termin badań (rok, miesiąc, dni tygodnia) powinien być identyczny, jak w badaniach stanowiących punkt odniesienia. Niestety, to ostatnie założenie nie było możliwe do zrealizowania, ponieważ

badania ławskie musiały być przeprowadzone w określonym terminie, do końca 2001 roku.

3. Więcej użytecznych danych dostarczyć mogą badania obejmujące kilka grup wiekowych młodzieży, niż badania jednorodnej wiekowo grupy.

4. Zakres badań powinien być poszerzony o diagnozę wybranej puli czynników ryzyka i czynników chroniących, potencjalnie istotnych dla używania substancji psychoaktywnych przez młodzież.

Przyjęto, że wyniki badań ławskich zostaną porównane z wynikami ogólnopolskich badań prowadzonych w ramach Europejskiego Programu Badań Ankietowych ESPAD (8, 9, 10, 11) oraz z wynikami tzw. „badań mokotowskich”, prowadzonych przez naszą Pracownię od wielu lat w jednej z warszawskich dzielnic. Chociaż te ostatnie badania mają charakter lokalny, dość dobrze przybliżają długoterminowe trendy w rozpowszechnieniu używania substancji psychoaktywnych. Prowadzone są bowiem tymi samymi metodami od połowy lat osiemdziesiątych i powtarzane systematycznie, co cztery lata, wśród 15-letnich uczniów (6, 7, 12).

CELE BADANIA

Zasadniczymi celami prezentowanych badań była analiza rozpowszechnienia używania legalnych i nielegalnych substancji psychoaktywnych wśród uczniów gimnazjów oraz szkół ponadpodstawowych z Ławy, a także analiza czynników związanych z ich używaniem.

W szczególności cele te obejmowały:

1. Oszacowanie rozpowszechnienia picia alkoholu i używania innych substancji psychoaktywnych przez uczniów klas pierwszych i trzecich gimnazjów oraz klas drugich szkół ponadpodstawowych.

2. Analizę różnic w zakresie używania substancji psychoaktywnych pomiędzy chłopcami i dziewczętami oraz grupami uczniów z poszczególnych poziomów wiekowych edukacji.

3. Określenie pożądanych kierunków rozwoju lokalnych działań profilaktycznych w oparciu o analizę różnego typu czynników związanych z używaniem substancji psychoaktywnych.

W niniejszym opracowaniu zaprezentowano jedynie część analiz poświęconych czynnikom związanym z używaniem. Pełne dane na ten temat, obejmujące między innymi różne sposoby aktywnego spędzania wolnego czasu przez młodzież, stanowią przedmiot osobnej pracy.

METODY

Procedura badań

Badania zrealizowane w połowie grudnia 2001 roku miały charakter ankietowy, prowadzone były metodą audytoryjną, w czasie lekcji szkolnych, w sposób zapew-

niający zachowanie anonimowości poszczególnym uczniom, klasom oraz szkołom. Ankieterami byli specjalnie przygotowani do przeprowadzenia badań wolontariusze, współpracujący od dawna z Biurem Pełnomocnika.

Według założeń badaniami mieli być objęci uczniowie z wszystkich klas, z trzech poziomów wiekowych edukacji: z klas I i III gimnazjów i klas II szkół ponadpodstawowych. Taki wariant doboru próby został oceniony jako optymalny wobec innych rozważanych procedur. Indywidualne badania uczniów z reprezentatywnej próby (przy trzech grupach wiekowych osób badanych) byłyby bardzo kosztowne. Z kolei dobór losowej próby klas przyniósłby niewielkie oszczędności (przy niewielkiej liczbie populacji klas, liczebność losowo dobranej próby jest bliska liczebności populacji), a skomplikowałaby procedurę badań.

Organizacją badań i nadzorem nad ich przebiegiem zajmowało się Biuro Pełnomocnika Burmistrza ds. Rodziny, Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Uzależnień.

Narzędzia i wskaźniki stosowane w badaniach

Pierwszą część ankiety wykorzystywanej w badaniach iławskich stanowił kwestionariusz używany w tzw. badaniach mokotowskich. W jego skład wchodziły dwie bardzo krótkie, jednostronicowe ankiety:

- „NAN” dotycząca kontaktów młodzieży ze środkami psychoaktywnymi (13);
- „PIWO-WINO- WÓDKA”, która dotyczy charakterystyki ostatniego przypadku picia alkoholu (16, 17).

Druga część ankiety iławskiej zawierała szereg pytań opisujących częstość picia alkoholu, częstość upijania się oraz dostępność alkoholu i środków narkotyzujących, które zaczerpnięto z kwestionariusza ESPAD (9).

Trzecia część ankiety dotyczyła szeregu czynników, które mogą mieć istotne znaczenie dla używania różnych substancji psychoaktywnych, takich jak między innymi:

struktura rodziny, zachowania rodziców spostrzegane przez ich dzieci: nałogowe palenie papierosów i częste picie alkoholu, sposoby aktywnego spędzania wolnego czasu (szczegółowo analizowane wraz z innymi czynnikami w osobnej pracy).

W odpowiedzi na pytania ankietowe badani z reguły wybierali jedną z pięciu możliwych kategorii odpowiedzi, określających częstość występowania określonych zachowań. Skonstruowane na podstawie tego typu pytań wskaźniki miały natomiast zwykle postać dychotomiczną (zero-jedynkową), a podział na te dwie kategorie następował z reguły według mediany. Przy dużej ilości analizowanych zmiennych, zabieg ten umożliwił uzyskanie bardziej klarownego obrazu wyników.

Używanie nielegalnych substancji psychoaktywnych. Głównym wskaźnikiem w tym obszarze było deklarowane przez badanych używanie bądź nieużywanie środków psychoaktywnych w ciągu ostatniego roku. Miarą częstego używania tych środków było sięganie po nie kilkanaście lub więcej razy w ciągu ostatniego roku.

Używanie legalnych substancji psychoaktywnych. Wskaźnik używania leków uspokajających i nasennych obejmował używanie tych substancji przynajmniej raz w ciągu ostatniego roku.

Odpowiedzi uczniów na pytanie: „Czy palisz papierosy?” były podstawą do skonstruowania dwu wskaźników: pierwszy określał, czy badani w ogóle palą papierosy, drugi pozwalał na zidentyfikowanie grupy osób palących papierosy codziennie.

Miarą częstego picia alkoholu było picie w ciągu 30 dni poprzedzających badanie. Jest to jedna z podstawowych miar rozpowszechnienia picia alkoholu wśród młodzieży, przyjęta także w Narodowym Programie Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych (4). Wskaźnikiem częstego upijania się było wypicie w ciągu 30 dni poprzedzających badanie 60 gramów lub więcej 100% alkoholu (5, 12, 13, 14, 15, 17). Ilość taka odpowiada w przybliżeniu co najmniej: trzem butelkom piwa, trzem lampkom wina oraz trzem dużym kieliszkom wódki. W analizach statystycznych uwzględniano także wskaźnik częstego upijania się – subiektywny, według własnej oceny badanych (w analogicznym okresie 30 dni), który powstał na podstawie pytania: „Ile razy (jeśli w ogóle) zdarzyło Ci się upić napojem alkoholowym (...) w ciągu ostatnich 30 dni?”

Odpowiedzi na pytania z kwestionariusza „PIWO-WINO-WÓDKA” pozwalały także na analizę wskaźników częstego upijania się oraz picia poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych: piwa, wina i wódki.

Czynniki związane z używaniem substancji psychoaktywnych. Główną miarą dostępności substancji psychoaktywnych było uczestniczenie w ciągu ostatniego roku w spotkaniach towarzyskich, w czasie których używane były te substancje: w przypadku środków narkotyzujących było to uczestniczenie przynajmniej raz w takich spotkaniach, a w odniesieniu do alkoholu – kilka razy w roku lub częściej.

Pytaliśmy również badanych o rodzaje narkotyków dostępnych w czasie spotkań towarzyskich, prosząc o zaznaczenie ich na prezentowanej liście.

W zakresie dostępności analizowano poza tym frekwencje w odpowiedziach na dwa pytania zaczerpnięte z kwestionariusza ESPAD (9, 11):

1. „*Jak łatwo mógłbyś kupić alkohol ..., gdybyś tego chciał?*” z pięcioma kategoriami odpowiedzi od „bardzo łatwo” do „bardzo trudno”,

2. „*W których z niżej podanych miejsc mógłbyś łatwo kupić marihuanę lub haszysz...?*”

Na podstawie powyższych pytań skonstruowano dwa dychotomiczne wskaźniki, z których jeden mówił o łatwej dostępności alkoholu w ocenie badanych, a drugi – marihuany (znajomość przynajmniej jednego miejsca, gdzie można dokonać zakupu).

Stosowano dwa diagnozujące wskaźniki używania substancji psychoaktywnych przez rodziców:

– nałogowe palenie papierosów przez oboje lub jedno z rodziców, spostrzegane przez badanych uczniów;

– częste picie alkoholu przez rodziców kilka razy w miesiącu lub częściej.

Dychotomiczny wskaźnik opisujący strukturę rodziny dzielił badanych na dwie grupy osób: żyjących w rodzinach pełnych, z dwojgiem naturalnych rodziców oraz pozostałych, żyjących w rodzinach niepełnych lub zrekonstruowanych.

OSOBY BADANE

Badaniami objęto łącznie w trzech badanych grupach wiekowych 76 spośród 79 wszystkich klas i 1843 uczniów (84%) spośród ogólnej liczby 2182 (tabela 1).

W poszczególnych grupach wiekowych edukacji badania objęły:

– wszystkie klasy I gimnazjalne, 84% ogólnej liczby uczniów z tej grupy wiekowej edukacji;

– 21 spośród 23 klas III gimnazjalnych, w tym 87% uczniów z tej grupy;

– 34 spośród 35 klas II szkół ponadpodstawowych, 83% uczniów z tej grupy.

Dane przekazane organizatorom badań przez Wydział Oświaty na temat liczebności badanej populacji niosą ze sobą pewne niewyjaśnione sprzeczności. Przykładem może być fakt, że chociaż objęto badaniami wszystkie klasy I gimnazjalne, to liczebność tej populacji podawana przez Wydział Oświaty (n=556) różni się od liczebności populacji wynikającej z danych zebranych przez ankieterów z dzienników klasowych (n=538).

TABELA 1
Liczebność badanej próby a wielkość populacji.

	Liczba klas			Liczba uczniów					
	W całej populacji*	W badanej próbie	W badanej próbie	W całej populacji*	W klasach objętych badaniami	W badanej próbie	W badanej próbie w stosunku do liczby uczniów w klasach	W badanej próbie w stosunku do liczeb. populacji	
Gimnazja									
	Klasy I	21	21	100%	556	538	465	86%	84%
	Klasy III	23	21	91%	585	559	510	91%	87%
Szkoły ponadgimnazjalne									
	Klasy II	35	34	97%	1041	987	868	88%	83%
Razem		79	76	96%	2182	2084	1843	88%	84%

* dane uzyskane z Wydziału Oświaty Urzędu Miejskiego

W klasach objętych badaniami ankiety wypełniło i oddało 88% uczniów. Pozostali byli nieobecni w szkole w dniu badania. Odmowy udziału w badaniach były bardzo sporadyczne i liczebnie – nieistotne.

Dane ankietowe dwudziestu dwu osób zostały wykluczone z analiz statystycznych ze względu na liczne błędy i sprzeczności w udzielaniu odpowiedzi, niwiarygodne rozkłady odpowiedzi lub/i wpisy świadczące o niepoważnym traktowaniu badania. W związku z tym w obliczeniach wykorzystano dane 1821 osób, a w analizach uwzględniających płeć – 1789 osób (ze względu na braki danych w pytaniu o płeć).

TABELA 2
Poziom klasy a podstawowe zmienne demograficzne.

Poziom klasy	Zmienne demograficzne					
	Płeć N=1551		Wiek N=1551		Struktura rodziny N=1556	
	chłopcy	dziewczęta	norma	starsi	inne	pełna
Gimnazja						
Klasy I	52,1%	47,9%	90,0%	10,0%	11,6%	88,4%
Klasy III	52,2%	47,8%	97,2%	2,8%	14,0%	86,0%
Szkoły ponadpodstawowe						
Klasy II	45,8%	54,2%	89,7%	10,3%	15,7%	84,3%
Wartości testu chi ²	7,4*		25,9***		4,2	

*** – oznacza poziom istotności w teście chi² $p < 0,001$; ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$

W klasach pierwszych i trzecich gimnazjów odsetek dziewcząt wynosił blisko 48%, a w klasach drugich szkół ponadpodstawowych proporcja dziewcząt i chłopców była odwrotna: to chłopcy stanowili mniejszość, było ich 46% (tabela 2).

Osiemdziesiąt osiem procent uczniów z klas I gimnazjum wychowywało się w rodzinach pełnych, zamieszkując z obojgiem naturalnych rodziców. W klasach III było to ok. 86%, a wśród jeszcze starszych uczniów – podobnie, ok. 84%. Pozostała część uczniów wychowywana była głównie przez matki.

Uczniowie starsi (prawdopodobnie drugorocznicy) stanowili wśród pierwszoklasistów gimnazjów 10%, podobnie było wśród uczniów szkół ponadpodstawowych, a zdecydowanie mniej (2,8%) wśród uczniów trzecich klas gimnazjów.

WYNIKI

Wraz z wiekiem badanych uczniów obserwowano znacząco większe wartości wskaźników rozpowszechnienia palenia papierosów. Podobnie było także w przypadku rozpowszechnienia picia alkoholu i używania środków narkotyzujących. Natomiast prawidłowość ta nie dotyczyła używania leków uspokajających i nasennych, które liczbowo w starszych wiekowo grupach było jedynie nieznacznie większe.

Palenie papierosów

Co czwarty uczeń klas pierwszych gimnazjalnych (ponad 23%) potwierdzał w ankiecie, że pali papierosy. W klasach trzecich gimnazjalnych palący papierosy stanowili ponad jedną trzecią, a w grupie uczniów ze szkół ponadpodstawowych – 40%. Codziennie paliło papierosy w tych grupach odpowiednio 6%, 16% i 22% badanych uczniów.

Rozpowszechnienie palenia papierosów było podobne wśród dziewcząt i chłopców z gimnazjów. Wśród uczniów ze szkół ponadpodstawowych stwierdzono jedną istotną różnicę: zdecydowanie więcej chłopców (28%) niż dziewcząt (17%) codziennie paliło papierosy (tabela 3).

TABELA 3
Odsetki uczniów palących papierosy a płeć i poziom klasy.

Poziom klasy	Palenie papierosów:					
	przynajmniej kilka razy w roku			codziennie		
	chłopcy	dziewczeta	razem	chłopcy	dziewczeta	razem
Gimnazja						
Klasy I	26,0%	20,1%	23,4 %	6,5%	4,7%	5,7 %
Wartości testu χ^2	$\Pi^2=2,2$			$\Pi^2=0,7$		
Klasy III	32,0%	35,7%	34,1 %	16,8%	14,0%	15,7 %
Wartości testu χ^2	$\Pi^2=0,8$			$\Pi^2=0,7$		
Szkoły ponadpodstawowe						
Klasy II	42,9%	37,8%	40,1 %	28,3%	17,2%	22,2 %
Wartości testu χ^2	$\Pi^2=2,3$			$\Pi^2=15,0***$		
Wartości testu χ^2			$\Pi^2=37,3***$			$\Pi^2=59,8***$

*** – oznacza poziom istotności $p<0,001$; ** – $p<0,01$; * – $p<0,05$;

Picie alkoholu

Przynajmniej raz w ciągu miesiąca po alkohol sięgali blisko jedna czwarta uczniów pierwszych klas gimnazjów, 44% uczniów trzecich klas z gimnazjów i 64% z najstarszej badanej grupy (tabela 4).

W klasach pierwszych gimnazjów i drugich ponadpodstawowych chłopcy częściej sięgali po alkohol niż dziewczęta. Natomiast w klasach trzecich gimnazjalnych różnice w tym zakresie ze względu na płeć były nie istotne statystycznie. W najmłodszych klasach w ciągu ostatnich 30 dni piło alkohol 29% chłopców i 18% dziewcząt, a w najstarszych klasach – 69% chłopców i 59% dziewcząt.

Podobną prawidłowość stwierdzono analizując częstość picia poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych: zdecydowanie większa część chłopców niż dziewcząt piła poszczególne napoje alkoholowe w ciągu ostatnich 30 dni, ale nie dotyczyło to grupy uczniów z trzecich klas gimnazjów (tabela 5).

Najbardziej popularnym napojem alkoholowym było piwo. O ile w klasach gimnazjalnych młodzież częściej piła wino niż wódkę, to wśród uczniów ze szkół ponadpodstawowych było przeciwnie – wódka zajęła drugie miejsce po piwie pod względem popularności.

Wyniki mówiące o częstym upijaniu się młodzieży zależą, szczególnie w przypadku grupy gimnazjalistów, od stosowanego wskaźnika: własna ocena „upicia się” wskazuje na częstsze występowanie tego rodzaju zachowań, niż ocena „obiektywna”, wynikająca z podawanej przez uczniów ilości wypitego przy ostatniej okazji alkoholu (tabela 6).

I tak, wśród uczniów pierwszych klas gimnazjów, wskaźniki te wynoszą 15% i 9%, dla trzecich klas gimnazjów – 26% i 21%, a wśród starszych uczniów – 37% i 33%.

TABELA 4
Odsetki uczniów pijących alkohol i upijających się w ciągu 30 dni poprzedzających badanie a płeć i poziom klasy.

Poziom klasy	Alkohol w ciągu ostatnich 30 dni								
	Picie alkoholu			Upijanie się (60g spirytusu)			Upijanie się (subiektywnie)		
	chłopcy	dziewczęta	razem	chłopcy	dziewczęta	razem	chłopcy	dziewczęta	razem
Gimnazja									
Klasy I	29,3%	18,0%	23,6 %	11,8%	5,9%	8,7 %	17,0%	13,3%	15,0 %
Wartości testu χ^2	7,5**			4,6*			1,2		
Klasy III	46,7%	41,9%	44,4 %	27,6%	14,0%	21,4 %	30,2%	20,5%	26,0 %
Wartości testu χ^2	1,1			13,3***			5,9*		
Szkoły ponadpodstawowe									
Klasy II	69,3%	59,1%	63,6 %	48,0%	20,8%	33,1 %	47,4%	28,0%	36,7 %
Wartości testu χ^2	9,3**			67,4***			33,0***		
Wartości testu χ^2 różnice między poziomami klasy			188,7***			95,6***			67,4***

*** – oznacza poziom istotności $p < 0,001$; ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$

TABELA 5
Odsetki uczniów pijących w ostatnich 30 dniach określone napoje alkoholowe a płeć i poziom klasy.

Poziom klasy	Picie alkoholu w ciągu ostatnich 30 dni								
	Piwo			Wino			Wódka		
	chłopcy	dziewczęta	razem	chłopcy	dziewczęta	razem	chłopcy	dziewczęta	razem
Gimnazja									
Klasy I	23,3%	12,0%	17,6 %	17,0%	10,1%	13,8 %	12,6%	5,3%	8,8 %
Wartości testu χ^2	9,4**			4,3*			6,8**		
Klasy III	39,8%	35,9%	37,9 %	18,5%	21,0%	20,3 %	19,2%	14,7%	17,0 %
Wartości testu χ^2	0,8			0,5			1,8		
Szkoły ponad-podstawowe									
Klasy II	62,5%	53,3%	57,4 %	24,1%	19,4%	21,4 %	35,2%	18,7%	26,0 %
Wartości testu χ^2	7,2**			2,7			29,1***		
Wartości testu χ^2 różnice między poziomami klasy			194,3***			11,2**			57,6***

*** – oznacza poziom istotności $p < 0,001$; ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$

Niemal dwukrotnie więcej chłopców niż dziewcząt upiło się w ciągu miesiąca poprzedzającego badanie. W najstarszej grupie chłopców wskaźnik ten był bliski 50%, co oznacza, że aż połowa tej grupy często upijała się. Uczniowie klas pierwszych gimnazjów najczęściej upijali się winem (6%), a uczniowie szkół ponadpodstawowych – piwem (21%) i wódką (19%) (tabela 6). Odsetki uczniów trzecich klas gimnazjów, upijających się piwem, winem i wódką były zbliżone (10-11%).

TABELA 6
Odsetki uczniów upijających się w ostatnich 30 dniach określonymi napojami
alkoholowymi a płeć i poziom klasy.

Poziom klasy	Upijanie się w ciągu ostatnich 30 dni napojami alkoholowymi:								
	Piwem			Winem			Wódką		
	chłopcy	dziewczeta	razem	chłopcy	dziewczeta	razem	chłopcy	dziewczeta	razem
Gimnazja									
Klasy I	5,9%	1,9%	3,9	7,6%	4,8%	6,1	6,7%	1,9%	4,3
Wartości testu χ^2	4,3*			1,4			5,8*		
Klasy III	13,1%	5,6%	9,9	12,5%	5,2%	9,6	13,2%	8,6%	11,0%
Wartości testu χ^2	7,9**			7,8**			2,6		
Szkoły ponadpodstawowe									
Klasy II	33,3%	10,3%	20,9	15,8%	5,8%	10,3	28,1%	11,0%	18,7%
Wartości testu χ^2	66,4***			22,0***			39,7***		
Wartości testu χ^2 różnice między poziomami klasy			79,5***			6,2*			55,8***

*** – oznacza poziom istotności $p < 0,001$; ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$

Używanie leków i środków narkotyzujących

Rozpowszechnienie używania leków uspokajających i nasennych było zbliżone w różnych grupach wiekowych: w klasach pierwszych gimnazjów używało takich środków 8% badanych, w klasach trzecich – 9%, a w drugich klasach szkół ponadpodstawowych – 12%. Choć z reguły więcej dziewcząt niż chłopców używało takich leków, to znaczące statystycznie różnice wystąpiły jedynie w klasach trzecich

TABELA 7
Odsetki uczniów używających w ostatnim roku środków narkotyzujących i leków
a płeć i typ klasy.

Poziom klasy	Używanie w ciągu ostatniego roku środków narkotyzujących						Używanie w ciągu ostatniego roku leków uspokajających lub nasennych		
	Przynajmniej raz			Kilkanaście razy lub więcej					
	chłopcy	dziewczeta	razem	chłopcy	dziewczeta	razem	chłopcy	dziewczeta	razem
Gimnazja									
Klasy I	8,6%	3,8%	6,6 %	2,6%	0,5%	1,7 %	7,3%	9,8%	8,3 %
Wartości testu χ^2	4,5*			3,2			0,9		
Klasy III	21,6%	12,4%	18,0 %	5,5%	4,3%	5,4 %	6,3%	12,8%	9,4 %
Wartości testu χ^2	7,1**			0,4			6,1*		
Szkoły ponadpodstawowe									
Klasy II	36,5%	19,0%	27,0 %	11,8%	2,3%	6,8 %	7,7%	15,2%	11,8 %
Wartości testu χ^2	33,9***			29,9***			11,3***		
Wartości testu χ^2 różnice między poziomami klasy			80,6***			15,6***			4,6

*** – oznacza poziom istotności $p < 0,001$; ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$

gimnazjów (6% chłopców i 13% używających dziewcząt) oraz wśród uczniów ze szkół ponadpodstawowych (8 i 15%).

Nielegalnych substancji psychoaktywnych używało przynajmniej raz w ciągu roku poprzedzającego badanie 7% uczniów klas pierwszych gimnazjów, 18% uczniów z trzecich klas gimnazjów i 27% uczniów z najstarszej badanej grupy wiekowej (tabela 7).

We wszystkich badanych grupach wiekowych około dwukrotnie większa część chłopców niż dziewcząt decydowała się na używanie takich środków.

Częste używanie środków narkotyzujących charakteryzowało w klasach najmłodszych – 2% badanych, w klasach trzecich gimnazjalnych – 5%, a w najstarszej badanej grupie – 7% uczniów. Przy tym w tej ostatniej grupie zdecydowanie większa część chłopców (12%) niż dziewcząt (2%) często używała takich środków.

Dostępność alkoholu i substancji psychoaktywnych

W spotkaniach towarzyskich, w trakcie których pito alkohol, często uczestniczyło 27% uczniów z pierwszych klas gimnazjów, 59% trzecioklasistów oraz 75% uczniów ze szkół ponadpodstawowych. Odsetki młodzieży uczestniczącej w spotkaniach, w trakcie których używano środki narkotyzujące były mniejsze i wynosiły odpowiednio 17%, 38% oraz 47% w najstarszej grupie wiekowej (tabela 8).

Tabela 8
Dostępność alkoholu i środków narkotyzujących na spotkaniach towarzyskich a płeć i poziom klasy.

Poziom klasy	Uczestniczenie w spotkaniach towarzyskich, podczas których:					
	pito alkohol (kilka razy w ostatnim roku lub częściej)			używano środków narkotyzujących (przynajmniej raz w ostatnim roku)		
	chłopcy	dziewczeta	razem	chłopcy	dziewczeta	razem
Gimnazja						
Klasy I	31,4%	23,2%	27,2 %	19,8%	14,2%	17,3 %
Wartości testu χ^2	3,7			2,5		
Klasy III	61,9%	56,3%	59,1 %	39,5%	34,9%	37,7 %
Wartości testu χ^2	1,6			1,1		
Szkoły ponadpodstawowe						
Klasy II	77,8%	72,5%	75,1 %	56,0%	38,9%	46,6 %
Wartości testu χ^2	3,0			24,0***		
Wartości testu χ^2			279,6***			107,8***

*** - oznacza poziom istotności $p < 0,001$; ** - $p < 0,01$; * - $p < 0,05$

Dziewczeta z gimnazjów uczestniczyły w tego typu spotkaniach podobnie często jak chłopcy, natomiast wśród uczniów ze szkół ponadpodstawowych do uczestniczenia w spotkaniach, w trakcie których używano środki narkotyzujące, częściej przyznawali się chłopcy.

Wśród środków narkotyzujących, dostępnych w trakcie spotkań towarzyskich, młodzież wymieniała zdecydowanie najczęściej marihuanę (11%, 33% i 42% w kolejnych grupach wiekowych), a poza tym: amfetaminę (analogicznie: 3%, 7% i 10%), sterydy anaboliczne (0,7%, 2,2%, 4%), ecstasy (0%, 1,2%, 3,5%) oraz LSD i inne halucynogeny (0,7%, 3%, 3,4%). Im starsza grupa wiekowa, tym bardziej powszechnie używane są te substancje w towarzystwie rówieśniczym (tabela 9).

TABELA 9
Rodzaje środków narkotyzujących dostępnych na spotkaniach towarzyskich a poziom klasy.

Poziom klasy	Środki narkotyzujące używane w czasie spotkań towarzyskich									
	marihuana lub pochodne	amfetamina	sterydy anaboliczne	ecstasy	LSD i inne halucynogeny	substancje wziewne	leki psychotropowe i uspokajające	opiaty („kompot”, „brown sugar”)	kokaina	inne środki
Gimnazja										
Klasy I	11,1 %	2,9 %	0,7 %	0%	0,7 %	2,4 %	0,7 %	1,1 %	0,7 %	1,1 %
Klasy III	32,5 %	6,7 %	2,2 %	1,2 %	3,0 %	3,0 %	2,4 %	2,6 %	1,2 %	0,8 %
Szkoły ponadpodstawowe										
Klasy II	41,6 %	10,3 %	4,0 %	3,5 %	3,4 %	3,8 %	2,4 %	2,2 %	1,8 %	2,1 %
Wartości testu χ^2	126,2***	23,9***	13,0**	20,6***	9,1*	1,7	5,3	2,9	3,0	3,9

*** – oznacza poziom istotności $p < 0,001$; ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$

W zakresie pozostałych substancji wymienianych w ankiecie na uwagę zasługują substancje wziewne, o których używaniu w towarzystwie rówieśniczym mówiło 2,4 do 3,8% badanych w każdej z grup wiekowych.

Inne stosowane w badaniach miary dostępności dotyczyły oceny, jak łatwo młodzież może kupić alkohol, a także marihuanę i jej pochodne (tabela 10).

Większość uczniów we wszystkich grupach wiekowych twierdziła, że łatwo mogłaby kupić alkohol, gdyby tego chciała. Im starsi, choć w dalszym ciągu nieletni uczniowie, tym przekonanie to było bardziej powszechne (odpowiednio 52%, 66% i 71%).

TABELA 10
Ocena dostępności substancji psychoaktywnych: alkoholu marihuany i haszyszu a poziom klasy.

Poziom klasy	W których miejscach mógłbyś łatwo kupić marihuanę lub haszysz, gdybyś tego chciał?		Na ile łatwo mógłbyś kupić alkohol (np. piwo, wino lub wódkę), gdybyś tego chciał?	
	Wymieniane różne miejsca	Nie znam takich miejsc	Łatwo lub bardzo łatwo	Trudno, bardzo trudno, trudno powiedzieć
Gimnazja				
Klasy I	33,5%	66,5%	52 %	48%
Klasy III	54,2%	45,8%	66,4%	33,6%
Szkoły ponadpodstawowe				
Klasy II	49,8%	50,2%	71,2%	28,8%
Wartości testu χ^2	45,4***		47,9***	

*** – oznacza poziom istotności $p < 0,001$; ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$

Jedna trzecia najmłodszych uczniów i około połowa w starszych grupach twierdziła, że mogłaby łatwo kupić marihuanę w różnych, podawanych w ankiecie miejscach.

Czynniki związane z używaniem substancji psychoaktywnych

Analizowano związki różnych uwzględnionych w badaniach czynników z podstawowymi wskaźnikami używania substancji psychoaktywnych, czyli:

- używaniem w ciągu ostatniego roku środków narkotyzujących;
- piciem w ciągu ostatnich 30 dni alkoholu;
- upijaniem się w ciągu miesiąca poprzedzającego badanie (miara „subiektywna”);
- paleniem papierosów.

Wyniki kolejnych testów χ^2 przeprowadzonych dla par dychotomicznych zmiennych pokazały, że czynnikami związanymi z używaniem różnego typu substancji

TABELA 11
Czynniki związane z używaniem substancji psychoaktywnych.

Czynniki związane z używaniem		Odsetki badanych o określonych cechach w grupach używających i nieużywających substancji psychoaktywnych							
		Narkotyki – ostatni rok		Częste picie alkoholu (ostatnie 30 dni)		Upijanie się w ostatnich 30 dniach (subiektywnie)		Palący papierosy	
		Nie	Tak	Nie	Tak	Nie	Tak	Nie	Tak
Nałogowe palenie papierosów przez rodziców	Nie	53,7	43,6	55,1	48,1	54,6	43,5	55,9	43,6
	Tak	46,3	56,4	44,9	51,9	45,4	56,5	44,1	56,4
	χ^2	11,52***		8,64**		17,61***		24,68***	
Częste picie alkoholu przez rodziców	Nie	78,6	74,7	83,4	71,7	79,5	73,5	78,7	76,3
	Tak	21,4	25,3	16,6	28,3	20,5	26,5	21,3	23,7
	χ^2	2,5		34,67***		7,46**		1,36	
Struktura rodziny: Niepełna lub zrekonstruowana	Nie	87,0	80,3	86,0	85,7	86,4	84,6	87,0	83,4
	Tak	13,0	19,7	14,0	14,3	13,6	15,4	13,0	16,6
	χ^2	10,13**		0,03		0,93		4,37*	
Częste uczestniczenie w towarzystwie „alkoholowym”	Nie	49,8	6,6	63,8	16,1	53,8	10,6	54,4	16,4
	Tak	50,2	93,4	36,2	83,9	46,2	89,4	45,6	83,6
	χ^2	215,09***		410,22***		269,71***		239,94***	
Uczestniczenie w ostatnim roku w towarzystwie „narkotykowym”	Nie	78,0	2,6	81,6	43,2	74,8	34,9	76,9	36,8
	Tak	22,0	97,4	18,4	56,8	25,2	65,1	23,1	63,2
	χ^2	679,40***		272,25***		240,16***		276,14***	
Łatwość zakupu marihuany lub haszyszu	Nie	63,0 ”	11,5	67,0 ”	37,6	62,6 ”	31,8	62,9 ”	33,8
	Tak	37,0 ”	88,5	33,0 ”	62,4	37,4 ”	68,2	37,1 ”	66,2
	χ^2	290,18***		148,62***		133,63***		134,24***	
Łatwość zakupu alkoholu	Nie	38,3 ”	20,7	41,8 ”	26,3	40,0 ”	22,4	39,1 ”	27,1
	Tak	61,7 ”	79,3	58,2 ”	73,7	60,0 ”	77,6	60,9 ”	72,9
	χ^2	37,89***		45,71***		48,67***		25,57***	
Palenie papierosów przez uczniów	Nie	75,6	25,6	82,3	47,2	78,4	37,1		
	Tak	24,4	74,4	17,7	52,8	21,6	62,9		
	χ^2	314,30***		238,42***		273,72***			
Używanie przez uczniów narkotyków (ostatni rok)	Nie			94,0	66,0	91,3	55,6	92,5	57,7
	Tak			6,0	34,0	8,7	44,4	7,5	42,3
	χ^2			220,09***		298,60***		314,30***	

*** – oznacza poziom istotności $p < 0,001$; ** – $p < 0,01$; * – $p < 0,05$; zaciemnione pola oznaczają związki nieistotne statystycznie.

psychoaktywnych są: nałogowe palenie papierosów przez rodziców, uczestniczenie w spotkaniach z kolegami pijącymi alkohol lub używającymi środków narkotyzujących, a także używanie, oprócz określonej, także innego typu substancji psychoaktywnych, (np. palenie papierosów związane było z piciem alkoholu oraz używaniem środków narkotyzujących, tabela 11).

Ponadto niektóre z czynników miały związek jedynie z niektórymi wskaźnikami używania. I tak częste picie alkoholu przez rodziców wiązało się z częstym piciem i upijaniem się przez ich dzieci, a dzieci z rodzin niepełnych lub zrekonstruowanych miały większą tendencję do używania środków narkotyzujących i palenia papierosów, niż dzieci z rodzin pełnych.

OMÓWIENIE I WNIOSKI

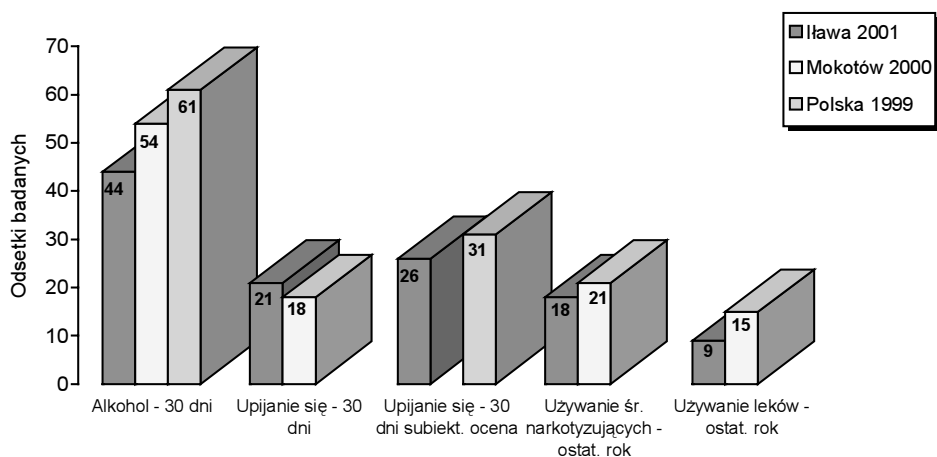
Jedną z najbardziej istotnych kwestii dla interpretacji uzyskanych wyników można streścić w pytaniu: jak wygląda rozpowszechnienie używania substancji psychoaktywnych wśród młodzieży ławskiej, na tle sytuacji epidemiologicznej w kraju lub w innych miejscowościach? Aby odpowiedzieć na to pytanie, uzyskane wyniki możemy odnieść do wyników ogólnopolskich badań ESPAD oraz badań mokotowskich. Nie można jednak, niestety, dokonać tutaj bardzo precyzyjnego porównania.

Możemy zestawiać ze sobą jedynie wyniki badań podobnych grup wiekowych młodzieży, a taką grupą uczestniczącą we wszystkich trzech badaniach byli jedynie 15-latkowie (w badaniach ławskich uczniowie trzecich klas gimnazjalnych, a w badaniach ESPAD i mokotowskich – uczniowie pierwszych klas szkół ponadpodstawowych).

Bardzo różne były terminy prowadzonych badań: ESPAD realizowany był w czerwcu 1999 roku, badania mokotowskie w październiku 2000 roku, a badania ławskie w grudniu 2001 roku. W trakcie roku, czy nawet przeszło dwóch lat, jakie dzieła terminy prowadzonych badań, sytuacja epidemiologiczna mogła się znacząco zmienić w badanych populacjach. Jest to główny powód, dla którego porównanie wyników tych trzech badań należy traktować jako jedynie orientacyjne.

Zestawienie wyników badań przede wszystkim pokazuje, że rozpowszechnienie używania leków, środków narkotyzujących oraz częstego picia alkoholu było mniejsze wśród młodzieży ławskiej niż wśród młodzieży z warszawskiego Mokotowa. Poza tym częste picie alkoholu było mniej rozpowszechnione w Ławie, niż przeciętnie wśród 15-letniej młodzieży w Polsce (rycina 1).

Dla pełniejszej interpretacji wyników badań ławskich warto zauważyć, że zarówno w badaniach mokotowskich jak i badaniach ESPAD obserwowano, w czteroletnich odstępach czasu, wyraźne tendencje do zwiększenia używania środków narkotyzujących i, w mniejszym stopniu, picia alkoholu (1, 6, 7, 10, 11). W związku z tym można przypuszczać, że w 2001 roku, gdy badano młodzież w Ławie, zarówno w badaniach mokotowskich jak i ESPAD wskaźniki mówiące o rozpowszechnieniu używania środków narkotyzujących i alkoholu hipotetycznie raczej nie powinny być

Ryc. 1. Zestawienie wyników badań iławskich, mokotowskich i ESPAD. Odsetki 15-letnich uczniów pijących alkohol i upijających się w ciągu ostatnich 30 dni oraz używających w ostatnim roku środków narkotyzujących i leków uspokajających lub nasennych.

mniej. Podsumowując można powiedzieć, że obserwowane w ostatnich latach w Polsce wzrostowe trendy epidemiologiczne wzmacniają naszą ogólną interpretację wyników przeprowadzonych badań, sugerując nieco mniejsze rozpowszechnienie używania substancji psychoaktywnych w Iławie, na tle wyników badań warszawskich lub ogólnopolskich.

Wnioski, choć optymistyczne, nie powinny jednak zbyt uspokajać. Trzeba pamiętać o wspomnianych wyżej niekorzystnych trendach epidemiologicznych, obserwowanych zarówno w skali kraju, jak i w Warszawie. Z tego powodu pożądane jest dalsze rozwijanie działań profilaktycznych w Iławie, a w tym szersze uwzględnianie w tematyce takich działań problematyki używania nielegalnych substancji psychoaktywnych.

W prezentowanym zestawieniu danych z badań jeden wynik świadczy o mniej korzystnej sytuacji w Iławie. Większa część 15-letniej młodzieży iławskiej, w porównaniu z młodzieżą mokotowską, często upijała się (odpowiednio 21% i 18%). O ile wśród młodzieży mokotowskiej jedna trzecia spośród pijących w ostatnich 30 dniach upijała się (18% do 54%), to wśród młodzieży iławskiej spośród pijących upijała się blisko połowa (21% do 44%). Świadczyć to może o mniej korzystnym stylu picia 15-letniej młodzieży z Iławy. Z tego powodu jednym z ważnych celów edukacyjnych działań profilaktycznych wobec młodzieży z gimnazjów i liceów może być zmiana niekorzystnego stylu picia alkoholu. Służyć temu może realizacja takich programów, które tematycznie obejmują problem konsekwencji upijania się, modyfikację oczekiwań młodzieży związanych z piciem alkoholu, propagowanie jako wartości umiaru w picciu.

Wracając do szczegółowych wyników badań iławskich, na uwagę zasługują dane mówiące o tym, że im starsza badana grupa wiekowa, tym znacznie większe są war-

tości wskaźników mówiących o rozpowszechnieniu wśród dorastającej młodzieży palenia papierosów, częstego picia alkoholu i upijania się, lub używania narkotyków. Z powyższych badań wynika potrzeba podejmowania działań profilaktycznych odpowiednio wcześniej. Jednym z istotnych celów tego typu działań jest opóźnienie inicjacji w używaniu różnych substancji. Ponieważ w pierwszych klasach gimnazjów mamy już do czynienia ze znacznym rozpowszechnieniem palenia papierosów i częstego picia alkoholu (dotyczy to około 1/4 uczniów) wydaje się, że realizacja programów profilaktycznych powinna uprzedzać takie zaawansowanie, czyli powinny być one organizowane już w starszych klasach szkoły podstawowej. Natomiast wcześnie działania profilaktyczne, ukierunkowane na problematykę używania nielegalnych substancji psychoaktywnych, mogą być z powodzeniem realizowane w pierwszych klasach gimnazjum, gdzie używało takich substancji jeszcze niezbyt wielu uczniów – 7%.

Ze znacznego rozpowszechnienia częstego używania i nadużywania alkoholu i innych substancji psychoaktywnych wśród starszej młodzieży można wnioskować o potrzebie wdrożenia na terenie gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych systemu działań interwencyjnych. W tym obszarze można rozwijać, rozpoczęte już w ławie działania, polegające na przygotowaniu pedagogów szkolnych, pielęgniarek i wychowawców do: rozpoznawania pierwszych symptomów używania przez uczniów środków psychoaktywnych; prowadzenia procedury wczesnej krótkiej interwencji wobec uczniów eksperymentujących z substancjami psychoaktywnymi; kierowania uczniów i/lub ich rodziców do odpowiednich placówek medycznych lub psychologicznych.

W świetle przedstawionych wyników obejmujących analizę czynników sprzyjających używaniu substancji psychoaktywnych, można sformułować kilka szczegółowych wniosków dotyczących ukierunkowania lokalnych działań profilaktycznych.

1. Edukacja profilaktyczna powinna być dostosowana do wieku uczniów – uprzedzać moment inicjacji w używaniu. Wyniki badań wskazują na potrzebę intensyfikowania wczesnych działań profilaktycznych już w starszych klasach szkoły podstawowej.

2. Badania wykazały, że używanie jednej substancji sprzyja używaniu innych. Dlatego tematyka programów adresowanych do młodzieży powinna obejmować zarówno palenie papierosów, jak i picie alkoholu lub używanie środków narkotyzujących.

3. Dużą wagę mogą mieć działania ukierunkowane na ograniczeniu młodzieży dostępności do alkoholu, papierosów i środków narkotyzujących. W tym zakresie istotna jest dobra współpraca szkół oraz różnych instytucji zajmujących się młodzieżą z policją i strażą miejską, działania edukacyjne wobec sprzedawców alkoholu i papierosów.

4. Działania profilaktyczne kierowane do młodzieży powinny uwzględniać rolę wpływów społecznych (szczególnie rówieśniczych), ze względu na dużą rolę spotkań towarzyskich z rówieśnikami dla używania substancji psychoaktywnych.

5. Pewne znaczenie mogą mieć działania edukacyjne skierowane do rodziców uczniów, ze względu na znaczenie ich zachowań dotyczących używania, dla zachowań dzieci – picie alkoholu. W młodszych klasach pożądanego z tego powodu wydaje się włączanie rodziców do współpracy w realizacji oddziaływań profilaktycznych wobec dzieci.

STRESZCZENIE

Głównym celem badań było zgromadzenie danych użytecznych dla ukierunkowania lokalnych działań profilaktycznych. Badano rozpowszechnienie używania różnych substancji psychoaktywnych wśród młodzieży oraz analizowano niektóre czynniki ryzyka związane z używaniem. Anonimowe, audytoryjne badania ankietowe prowadzono w grudniu 2001 roku w Iławie. Obejmowały uczniów z trzech poziomów wiekowych edukacji: z klas I i III gimnazjów oraz klas II szkół ponadpodstawowych: w sumie zbadano 1843 osób (84% populacji uczniów i 96% klas). Uzyskane dane epidemiologiczne dla grupy 15-letniej młodzieży porównano, w zakresie wybranych wskaźników, z wynikami ogólnopolskich badań ESPAD z 1999 roku oraz z wynikami tzw. „badań mokotowskich” z 2000 roku. Rozpowszechnienie używania leków, środków narkotyzujących oraz częstego picia alkoholu było nieco mniejsze wśród młodzieży iławskiej niż wśród młodzieży z warszawskiego Mokotowa. Częste picie alkoholu było mniej rozpowszechnione w Iławie, niż przeciętnie wśród 15-letniej młodzieży w Polsce. Młodzież iławska charakteryzowała się natomiast, na tle wyników innych badań, niekorzystnym stylem picia alkoholu – spośród pijących alkohol w ostatnim miesiącu upijała się blisko połowa.

Okazało się ponadto, że czynnikami związanymi z używaniem różnego typu substancji psychoaktywnych są: nałogowe palenie papierosów przez rodziców, uczestniczenie w spotkaniach z kolegami pijącymi alkohol lub używającymi środków narkotyzujących, a także używanie, oprócz określonej, także innego typu substancji psychoaktywnych. Ponadto picie alkoholu przez rodziców wiązało się z częstym piciem i upijaniem się przez ich dzieci, a dzieci z rodzin niepełnych lub zrekonstruowanych częściej niż inne sięgały po papierosy i środki narkotyzujące.

Dane epidemiologiczne oraz informacje na temat czynników ryzyka pozwoliły na sformułowanie szeregu wniosków, użytecznych dla ukierunkowania i dalszego rozwijania działań profilaktycznych w społeczności lokalnej.

Słowa kluczowe: młodzież, alkohol i narkotyki, rozpowszechnienie, czynniki ryzyka

PIŚMIENNICTWO

1. Bobrowski K., Okulicz-Kozaryn K.: *Używanie substancji psychoaktywnych przez uczniów liceów ogólnokształcących w Gminie Warszawa-Centrum*. Alkoholizm i Narkomania, 1999, nr 4 (37), 579-598.
2. Moskalewicz J., Sierosławski J.: *Wprowadzenie*, w: J. Moskalewicz (red.): *Badania i ewaluacja. Program zapobiegania narkomanii „Odłot”*. Zeszyt 2. Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 1996.

3. Moskalewicz J., Sierosławski J., Świątkiewicz G., Zamecki K., Zieliński A.: *Prevention and Management of Drug Abuse in Poland. Summary of Final Report*. Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 1999.
4. *Narodowy Program Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Alkoholowych – Program Działania Administracji Rządowej na lata 1997-1999*. Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, Warszawa 1996.
5. Okulicz-Kozaryn, K., Borucka A.: *Zmiany w picciu alkoholu przez młodzież. Badania Mokotowskie: 1984-1988-1992-1996*. Alkoholizm i Narkomania, 1997, nr 2 (27), 179-195.
6. Okulicz-Kozaryn, K., Borucka A.: *Picie alkoholu przez młodzież z mokotowskich szkół średnich w latach 1984-2000*. Alkoholizm i Narkomania. 2001, 14, 245-259.
7. Ostaszewski K.: *Trendy w używaniu przez młodzież substancji psychoaktywnych. Badania mokotowskie – kontynuacja*. Alkoholizm i Narkomania. 2001, 14, 387-406.
8. Sierosławski J.: *Narkomania w Warszawie – wielowskaźnikowa ocena epidemiologiczna*. Alkoholizm i Narkomania, 1996, nr 2 (23), 233-254.
9. Sierosławski J.: *Używanie narkotyków przez młodzież szkolną. Wyniki ogólnopolskich badań ankietowych*. Serwis Informacyjny Narkomania. 1997, nr 1(6), 13-27.
10. Sierosławski J., Zieliński A.: *Narkotyki a młodzież*. Serwis Informacyjny Narkomania. 2000, nr 12/13, 26-46.
11. Sierosławski J., Zieliński A.: *Młodzież i alkohol – wyniki szkolnych badań ESPAD*. Świat Problemów, 2000, nr 9 (92), 4-7.
12. Wolniewicz-Grzelak B.: *Badania ankietowe nad spożywaniem alkoholu przez uczniów szkół ponadpodstawowych Mokotowa w 1984 roku i niektóre problemy metodologiczne*. Biuletyn Instytutu Psychoneurologicznego, 1985, nr 4 (60), 65-85.
13. Wolniewicz-Grzelak B., Ostaszewski K.: *Rozpowszechnienie używania różnych substancji uzależniających przez uczniów szkół ponadpodstawowych warszawskiej dzielnicy Mokotów*. Zeszyty Problemowe Narkomanii. Zeszyt 2. Towarzystwo Zapobiegania Narkomanii. Warszawa 1987, 83-87.
14. Wolniewicz-Grzelak B.: *Zmiany w spożywaniu przez młodzież napojów alkoholowych. Badania mokotowskie z 1984 i 1988 roku*. Alkoholizm i Narkomania, 1990, zima, 113-132.
15. Wolniewicz-Grzelak B.: *O picciu alkoholu przez chłopców z zasadniczych szkół zawodowych, efektach akcji profilaktycznych i o harcerzach z lat 80-tych*. Alkoholizm i Narkomania, 1991, wiosna, 159-168.
16. Wolniewicz-Grzelak B.: *O picciu alkoholu przez młodzież*. Remedium, 1993, nr 5, 22-23.
17. Wolniewicz-Grzelak B.: *Badanie picia napojów alkoholowych przez młodzież arkuszem „Piwo-Wino-Wódka”*. Alkoholizm i Narkomania, 1995, nr 2(19), 117-12.